

OSMANLI'DAN CUMHURİYET'İN İLK YILLARINA KAHVEHANELER VE SOSYAL DEĞİŞİM

İsmail EDİZ

Okutman, Bilecik Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü,
e-posta: edizismail@hotmail.com

Özet:

Kahvenin Osmanlı ülkesine girmesinden itibaren, bu içkinin içildiği mekânlar olarak kahvehaneler ortaya çıkmıştır. Zaman içerisinde kendisi de değişime uğrayan ve modernlik kavramından nasibini alan bu mekânlar, Osmanlı toplumunda ve sonrasında Cumhuriyetin kuruluş döneminde yaşanan sosyal ve siyasal değişimde aktif rol oynayan ve toplumun nabzını tutan yerler haline gelmişlerdir. Kamuoyunun şekillendiği ve genellikle devlete yönelik eleştirilerin kamusal kaynağını oluşturan ana merkezlerden biri olarak kahvehaneler bu noktada camilerin alternatifini oluşturmaya başlamış ve zamanla cami avlularında namaz öncesinde ve sonrasında yapılan “devlet sohbetleri” kahvehanelerde yapılmaya başlanmıştır. Bu özelliklerinden dolayı devamlı surette devlet otoritelerinin dikkate almak zorunda oldukları ve takip ettikleri kahvehaneler, Osmanlı döneminde ve sonrasında Cumhuriyet döneminde yaşanan değişimin direk gözlenebildiği mekânlardır. Bu çalışmada, kahvenin içilmeye başlandığı 16. yüzyıldan itibaren Osmanlı'da ve Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki değişimi ve bu değişimin toplum içindeki yansımalarını ortaya koyabilmek adına, ortaya çıktığı ilk günlerden itibaren halkın vazgeçilmez uğrak yerlerinden ve toplumun nabzının attığı en önemli mekânlardan biri olan kahvehaneler ele alınmış ve bu süreçteki rolleri ortaya konulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Kahve, Kahvehane, Sosyal Değişim, Türkiye, Osmanlı

Abstract

After “Kahve” entered Ottoman lands, “Kahvehane” emerged as a place in which kahve was drunk. As time went on, “kahvehane” was effected by modernization movements and began to change itself, they became the places that had an active role in the social and political changes in Ottoman society and Turkish Republic. Kahvehane, one of the most important criticism source against state and governments, took the places of the mosques in Ottoman society as a place in which the public opinion shaped and discussed. Because of all these features, governments always had to take care of these places and followed them so closely. “Kahvehane” was the place in which the social changes in the society was seen directly. In this study, for exposing the social changes in Ottoman era and in the foundation of Turkish Republic and also the reflection of these changes in the society as from 16. century in which kahve started to be drunk, we discuss the kahvehane and its role in this social changes as an indispensable place for Turkish people.

Key Words: Kahve, Kahvehane, Social Changes, Turkey, Ottoman

Giriş

16. yüzyıldan itibaren Osmanlı sosyal hayatında yerini alan kahvehaneler, Osmanlı'nın altın çağını yaşadığı bu yüzyıldan başlayarak Tanzimat'ta, Meşrutiyet'te ve sonrasında Cumhuriyet döneminde yaşanan sosyal değişim ve Batılılaşma sürecinde aktif mekânlar olarak yer almıştır. Kahvehaneler bu değişim esnasında eleştiri gibi, kültürel dönüşüm ve değişim süreçlerinin en önemli araçlarından birini bünyesinde barındırabildiği için etkin bir role sahiptir. Özellikle Tanzimat sonrasında ortaya çıkan kültürel çeşitlilik ve sosyal zenginliğin en iyi gözlenebildiği kurumlardan biri olarak kahvehaneler, gündelik hayatı ev, çarşı ve cami arasında sıkışmış sıradan Osmanlı insanını ev hayatından sosyal bir hayatın içerisine çekebilmiştir. Zamanla sebebiyet verdiği kültürel etkileşimle Türk siyasî, sosyal ve kültürel hayatının geçirdiği değişim sürecinde önemli bir yer teşkil etmiştir. Osmanlı toplumunda kahvehanelerin önderlik ettiği bu etkileşim sürecinin başlaması, bir anlamda gelenekler içerisinde yaşayan ve dar bir çerçeveye bütün hayat kurallarını ve yaşam tarzını sığdıran insanlar için geleneklerin kırılma noktasından öte, sıradan insanın özgürleşmeye başladığı bir süreç olarak ta algılanabilir. Elbette ilk başlarda sohbetlerin konusu belirli geleneksel sınırlar içerisinde kalmış ise de kahvehaneler zamanla müdavimlerin özelliklerine göre, gündelik hayatı ve sosyal yaşamı derinden etkileyebilecek sohbetlerin ve bilgi alışverişlerinin yapıldığı mekânlar olmuşlardır.

Toplanma yeri olan, fikir ve bilgi alışverişinin yoğun olarak gerçekleştirildiği bu mekânlar mevcut siyasî otoriteler için devamlı surette tehlike arz eden kurumlar olarak algılanmıştır. Kahvehanelerden, Avrupa'da bile hükümetleri korkutan bir etken olarak bahseden Berkes, Osmanlı devlet adamlarının kahvehanelerden korkmak için daha haklı nedenlerinin olduğundan bahseder. Hemen hemen hiçbir toplumsal düşünce odağının olmadığı Osmanlı sosyal yaşamında, kahvehaneler açılana kadar, padişah reayayı bir "çoban gibi güdebiliyor ve istediği gibi hareket edebiliyordu. Osmanlı ülkesinde özellikle İstanbul'da cami ve mescidin yerini alan ilk siyasal dedikodu yerleri olan kahvehaneler hükümet için korkulacak bir gücün, siyasal muhalefetin odak yerleri haline gelmiştir."¹ IV. Murat döneminde kahvehaneler devlet büyüklerini ve siyasî otoriteleri eleştirme yeri olarak gözlenmiş, devletin her türlü işi, faaliyeti bu mekânların müdavimlerinin dilinde ağızdan ağza dolaşır olmuştu. Genelde "devlet sohbeti" olarak adlandırılan bu tür sohbetler, kahvehanelere karşı olan düşmanlığın en büyük nedenlerinden biridir.² III. Selim ve II. Mahmut dönemlerinde kahvehaneler baskı altında tutulması gereken ve kontrolün şart olduğu mekânlar olarak görülmüş ve kapatılma girişimlerinde bulunulmuştur.³ Özellikle II. Mahmut'un, Yeniçeri Ocağını ortadan kaldırdıktan sonra Yeniçerilerin devam ettiği kahvehaneleri de kapatması⁴, iktidar tarafından bu kurumlara yöneltilen olumsuz bakış açısının ve bu kurumların tehlike arz eden kurumlar olarak görüldüğünün bir işaretidir.

¹ Niyazi Berkes, Türkiye'de Çağdaşlaşma, s. 44

² A. Saraçgil, "Kahvenin İstanbul'a Girişi", Doğu'da Kahve ve Kahvehaneler.

³ Helen Desmet Gregoire-Francois Georgeon, Doğu'da Kahve ve Kahvehaneler, s.45.

⁴ Ekrem İşin, İstanbul'da Gündelik Hayat, s. 283.

Siyasî otoriteler tarafından eleştiriyi bünyesinde barındıran fitne ve fesat yuvaları olarak görülen Kahvehaneler, özellikle ortaya çıktıkları ilk anlardan itibaren dini otoritelerin de tepkisini almıştır. Bu tepki, zaman zaman en üst düzeydeki dini otoritelerin fetvalarına konu olacaktır. Tepkiler genel itibariyle kahvehanelerin, o güne kadar var olan geleneksel ve dinsel nizamı bozucu etkisine yönelik tutucu bir karakter taşır. İslam uleması arasında, içilip içilemeyeceği bahsi üzerine bir fikir mücadelesi bile yaşanmış hatta bu ihtilaflar o derece şiddetlenmiştir ki devletin müdahale etmesi gerekmiş ve kahvenin haramlığına dair fetvalar verilmesi gerekmiştir.⁵ Kanuni döneminde Şeyhülislam Ebussuud Efendi'den ve IV. Murat döneminde Şeyhülislam Bostanzade'den⁶ alınan fetvalar sonucunda kahve içiminin yasaklanması ve kahvehanelerin kapatılması, Osmanlı üst düzey yöneticilerinin, kahvehaneleri en üst düzeyde ele aldıklarına ve ciddi manada mevcut sosyal düzene aykırı yerler olarak algıladıklarına dair bir kanıt olarak gösterilebilir. Kahvehaneler zamanla aylak takımının, serseri ve ayyaş tayfasının müdavimleri olduğu mekânlar ve sakinleri ise memleketin asayiş ve emniyetini bozan kişiler olarak algılanmaya başlanmıştır. Bu durum kahvehanelerin yasaklanmasında ve kapatılmasında önemli bir sebep teşkil etmektedir. Kahvehanelerin kapatılma gerekçeleri muhtelifdir. Kimi zaman sadece kumar yasağına aykırı hareket edilmesi gerekçe gösterilirken⁷ kimi zaman toplum ahlakının bozulması endişesi⁸, kimi zaman da dini kuruluşlara ve özellikle camilere yakınlık ve içinde buldukları uygunsuzluk kapatma sebebi olarak gösterilmiştir.⁹ Öyle ki Balat mevkiinde bir kahvehane, arşiv kayıtlarında “rezalet hane” olarak betimlenmiş, kumar oynatıldığı ve fahişe bulunduğu gerekçesiyle kapatılmıştır.¹⁰ Fakat bütün bu engellemeler, yasaklamalar ve olumsuzluklara rağmen merkez, kısa süre içerisinde bütün yapılanlara rağmen kahvehanelerin Osmanlı yurdunda giderek yayılan kurumlar olduğunu algılamış ve “halkın böyle bir kuruma dönük hevesinin ve ihtiyacının her türlü kısıtlamadan ve hatta dosdoğru yasaklamadan çok güçlü olduğunu kavramıştı.”¹¹ Keyif verici maddelerin içerisinde yer alan kahvenin ve dolayısıyla kahvehanelerin kabul edilebilir bir durum haline gelmesi ve otoritelerle barışmasında etken olan önemli bir diğer unsur da devlet hazinesinin bu tür maddelerin ticaretinden elde ettiği gelirdir, bu gelirler daha sonra yapılacak yenileşme hareketlerine gerekli finansman ihtiyaçlarında kullanılmıştır.¹² Buradan anlaşılacağı üzere, kahvenin ticaretinin ve içiminin serbest bırakılmasının, modernleşme sürecinde dolaylı da olsa finansal bir katkı sağladığı söylenebilir.

Kahvenin siyasî ve dinsel otorite tarafından hoşgörüyle karşılanması, bu mekânların yaygınlaşmasını ve çoğalmasını da beraberinde getirdi. Her ne kadar kahvehane tabiri genel anlamda kullanılsa da, esasında kahvehaneler, müdavimleri, fiziksel özellikleri ve bulunduğu çevre bakımından önemli bir çeşitlilik arz etmekte ve bu çeşitliliğin içeriği onların sosyal yaşama etki ediş biçimlerini belirlemektedir.

⁵ Talat Mümtaz Yaman, “Türkiye’de Kahve ve Kahvehaneler”, Karacadağ, s.53., s.667.

⁶ Ahmet Kemal Üçok, Türk Etnografya Dergisi, “Türkiye’de Kahve ve Kahvehaneler”, sayı.5, s.44.

⁷ BOA. DH. EUM. THR. 14 /50.

⁸ BOA. DH. EUM. THR. 56/9 lef. 4.

⁹ BOA. DH. EUM. THR. 60/11.

¹⁰ BOA. DH. EUM. THR. 56/9 lef. 4.

¹¹ Amnon Cohen, Osmanlı Kütüs’üne Kahvehanelerin Girişi: Edebe Aykırı bir Yeniliğin Muteber Hale Gelişi, Toplumsal Tarih, sayı.126, s. 63.

¹² Niyazi Berkes, Türkiye’de Çağdaşlaşma, s. 44.

Eğitim, sanat, ticaret, siyaset gibi çok çeşitli konuların ele alındığı ve sohbet konusu edildiği kahvehaneler, özellikle müdavimlerinin özelliklerine göre guruplara ayrılmışlardı. Bunlar arasında mahalle kahvehaneleri, hamal ve esnaf kahvehaneleri, tulumbacı kahvehaneleri¹³, semai kahvehaneler ve Yeniçeri kahvehaneleri önemli bir yer tutmaktadır. Bazı kahvehaneler oyun meraklıları için ilgi çekici olduğu gibi, bazıları tiryakilerin devam ettiği, afyon ve esrar içenlerin takıldığı ya da kumarbazların müdavimi olduğu mekânlar olabiliyordu.¹⁴ Bazı kahvehanelerde icra edilen müzik ve bazılarında gösteriler yapan meddahlar onları ayrı bir cazibe merkezi haline getirmekteydi. Özellikle meddahların söylemleri o günlerde dönemin gazetelerinin yaptığı göreve benzer bir nitelik arz ederek¹⁵, bu mekânlarda oluşan sosyal ve siyasal gündeme öncülük edebiliyordu. Mahalle kahvehaneleri, halkın buluşma ve haberleşme yerleriydi. Meydana gelen her türlü olay buralarda ağızdan ağza yayılıyor ve özellikle bazı dönemlerde sansürün etkilerinden az da olsa kurtulabilen yegâne kurumlar olabiliyorlardı, zira “dilini kemiği yok”tu. Bütün bunların yanında etnik, dini ve siyasî unsurların öne çıktığı ve müdavimlerinin bu şekilde belirlendiği kahvehaneler de mevcuttur. Osmanlı tebaasına ait dinsel cemaatlerin devam ettiği kahvehanelerin yanında, göçmenler, belirli bir tarikata mensup olanlar, hemşeriler gibi farklı toplumsal grupların devam ettiği kahvehaneler de mevcuttur.

19. yüzyıl boyunca Osmanlı Devleti sınırları içerisinde meydana gelen toplumsal değişimlerle paralel olarak kahvehanelerin de tabii olduğu değişim karşılıklı etkileşim içerisinde devam etmiş, bu dönemde sayıları giderek artan ve büyük bir sınıfı teşkil eden bürokratlar da kahvehanelere girmeye başlamıştır.¹⁶ Bu gelişme kahvehanelerin başta bulunduğu mahalleri olmak üzere yapısını da büyük ölçüde değişikliğe uğratacak bir etkidir. Devlet yönetim merkezlerinin çevresinde açılan kahvehaneler, üst düzey yöneticileri, memurları ve devlet adamlarına ev sahipliği ediyordu. Bunların yanında iş adamları, tüccarlar, bankacılar gibi iş dünyasının içerisindeki kişilerin de kahvehanedeki yerlerini almasıyla birlikte kahvehane artık kurulduğu günlerdeki yalnızlığından ve sadece serserilerin, ayyaşların, kumarçıların gittiği mekanlar olarak algılanmaktan ziyade, toplumun dinamiklerinin işler hale gelebileceği mekanlar olma yoluna girmişlerdir. 17. yüzyıl başlarından itibaren kurumsallaşmaya başlayan ve Osmanlı kahvehane geleneğinde âşık kahvehaneleri olarak nitelendirilen kahvehanelerin yerini, 18. yüzyılda Yeniçeri kahvehaneleri ve onun sonrasında ise semai kahvehaneler almıştır. Âşık kahvelerinde ve Yeniçeri kahvelerinde müdavimlik yapan saray ve esnaf tabakasının haricindeki kimselerin yanında, özellikle 19. yüzyılda yaygınlaşan semai kahvehanelerde daha çok eğlence ve müziğe yönelik bir program mevcuttur.

Artık kahvehaneler toplumun tam merkezinde, köşe başlarında, yol üzerlerinde ve değişimin tam ortasındadırlar. Bu mekânlar bir muhabbet meydanı idiler. Buralarda mekteplerde medreselerde öğrenilemeyecek bilgiler edinilebilirdi.¹⁷ Ortaylı'nın “İmparatorluğun en uzun yüzyılı” olarak nitelendirdiği 19. yüzyıl

¹³ BOA. DH. EUM. THR. 56/9.

¹⁴ BOA. DH. EUM. THR. 14/42, lef. 2.

¹⁵ Helen Desmet Gregoire-Francois Georgeon, Doğu'da Kahve ve Kahvehaneler, s. 50.

¹⁶ A.g.e., s. 59.

¹⁷ Malik Aksel, “Kahve ve Kahvehaneler”, Türk Folklor Araştırmaları.

boyunca kahvehane ve kahvehane kültüründe fiziksel ve yapısal olarak önemli değişimler gözlenmiş, dönemin ön önemli toplumsal değişim hedefi olan Batılılaşma arzu ve özlemleri içerisinde kahvehaneler de modernleşmeye ve değişmeye devam etmiştir. Fiziksel olarak ele alındığında kahvehanedeki değişimin en önemli unsurlarından birisi, dinsel ve mistik öğeler içeren demirbaş ve duvar süslemelerinin yerini giderek daha modern ve çağdaş değerleri ifade eden objeler almasıdır. Dini motifler içeren süslemelerin yerini, manzaralar, ünlü devlet adamlarının resimleri ve çeşitli fotoğraflar almıştır. Zaman içerisinde özellikle Cumhuriyet devrinde Atatürk portresi ve Boğaz Köprüsü resmi bu resimler arasındaki önemli yerlerini almışlardır.¹⁸ Tanzimat öncesine kadar peykelere, sofalara oturan halk, Tanzimat sonrasında bu eski fakat rahat adetlerden uzaklaşarak sandalyelere oturmaya başlamıştır.¹⁹

Kahvehane mekânlarının fiziksel ve yapısal değişimi özellikle Avrupa taklidi kahvehanelerin açılmasıyla hız kazanmaya başlamıştır. Böylelikle Ortadoğu ve Türkiye üzerinden Avrupa'ya yayılan kahvehane kültürü, değişik ve batılı anlamdaki modern tarzıyla doğup büyüdüğü topraklara geri dönüyordu. Bu mekânlar İstanbul'un göbeğinde küçük Parisçikler gibi açmaya başlamış, Türkler, buralarda Avrupalılarla ve Avrupa kültürüyle tanışmaya başlamıştır. Böylelikle özellikle 19. yüzyılın fikrî gelişmelerinde önemli etkileri olan Avrupa kökenli fikirlerin yanı sıra, Avrupa'nın sahip olduğu içtimai ve sosyal yaşam standartlarının bir kısmı da bu mekânlarda temsil edilir olmuş ve Türk kültürünü etkilemeye başlamıştır. "Kafe" olarak adlandırılan bu mekânların dekoru, aydınlatması, müşterileri diğerlerinden çok daha farklıydı. Fransız usulü sütlü kahvenin yanı sıra, likör ve rakı servisi de yapılır, Viyana pastalarının tadına da bakılabildi. Bu "alafranga" kahvehaneler geleneksel Osmanlı kahvehanelerini de etkiledi, bu tarz kafelerin dekor ve mimarilerini taklit eden geleneksel kahvehaneler ortaya çıktı.²⁰ Osmanlı gelenek ve göreneklerini uygulamaya devam eden kahvehaneler ise sıradan ve geri kalmış kahvehaneler sınıfına girmiştir. "Özellikle Cumhuriyetin ilk yıllarında, tutucuları ve gericiлик yandaşlarını gözler önüne sermek isteyen hiciv ustaları, bu kahvehanelere gidenleri başları sarıklı, eski kahvehanelerde nargile ya da çubuk içerek, cumhuriyete ve reformlara sövüp sayarken canlandırıyorlardı."²¹ Bu eğilim, dönemin yenilikçi aydın kesiminin Osmanlı toplumu içerisinde yeşermiş ve gelişmiş sosyal bir kurum olan ve mutlak surette eskiden yeniye ve moderne doğru giden, kendi değişim sürecinde bu değişimin ana ve başlangıç unsurunu teşkil eden eski kahvehanelere, mutlak batılılaşma hedefinin ortaya alternatifsiz konulduğu dönemlerden itibaren yönelttikleri inkâr edici ve kendi öz kültürlerini aşağılayıcı bir tutumdur. Elbette geleneksel Osmanlı kahvehaneleri, içinde buldukları durum bakımından ve ortaya koydukları sosyal misyon bakımından büyük bir boşluğu doldurmalarına rağmen, istenilen sosyal ve ahlaki normları oluşturmakta zorlanmıştır fakat dönemin mevcut şartları değerlendirildiğinde, sosyo-ekonomik dinamiklerden oldukça uzak olan Osmanlı toplumundan çok daha fazlasını beklemek haksızlık olur. Bu noktada geleneksel kahvehane müdavimleriyle Avrupa tarzı kafe müdavimleri arasındaki farklılaşma ve kopuş aslında bir anlamda

¹⁸ Helen Desmet Gregoire-Francois Georgeon, Doğu'da Kahve ve Kahvehaneler, s. 63.

¹⁹ "Türkiye'de Kahve ve Kahvehaneler", Türk Etnografya Dergisi, s. 69.

²⁰ Helen Desmet Gregoire-Francois Georgeon, Doğu'da Kahve ve Kahvehaneler, s. 66.

²¹ A.g.e, s.67.

Osmanlı'dan Cumhuriyete gerçekleştirilmek istenilen modernleşme hareketlerinin de halktan kopuşunun bir resmi gibidir. Özellikle Tanzimat sonrasında kendisini modern diye adlandıranlarla, geri kalmış ya da tutucu diye adlandırılanların arasındaki uçurum bir daha hiç kapanmayacak derecede büyümeye başlamıştır.

Özellikle 19. yüzyıldan itibaren kahvehaneler ilk dönemlerdeki dine aykırılık suçlamalarından sıyrılmayı başarmış fakat bu sefer de ahlak problemiyle karşı karşıya kalmıştır. Her türlü içkinin içilebildiği, afyonun çekildiği, kavga ve dövüş mekânları olarak nam yapan kahvehaneler, dönemin siyasî otoriteleri ve aydınları tarafından yakından takip edilmeye başlanmıştır. Kahvehanelerin barındırdığı insan kitlesi, Türk entelektüellerinin hayal ettiği ilerici, batıcı ve yenilikçi bir toplum oluşturabilme idealine bir engel teşkil edecek nitelikteydi. Namık Kemal ve Mehmet Akif gibi dönemin birçok ünlü fikir adamı yaptıkları yayınlarda kahvehanelere saldırıyorlar, bu mekânların özellikle aile hayatının yozlaşmasına sebebiyet verdiğini belirtiyorlardı. Kahvehaneler öylesine mekânlar olarak algılanıyordu ki Avrupalı bir gezgin onları “ayaktakımının ve Avrupa'nın dört bir yanından gelen ticaret gemilerinin tayfalarının devam ettiği batakhaneler” olarak niteliyordu.²²

19. yüzyılda İstanbul'da oluşan fikirlerin, olgunlaşan görüşlerin etkisiyle birlikte bir kamuoyu oluşmaya başlamış, camilerdeki Cuma namazları hutbelerinin yanında, fikirlerin topluma canlı olarak aktarılabilirdiği kahvehaneler ön plana çıkmaya başlamıştır. Kamuoyunun oluşmasıyla kahvehanelerdeki haber takibi yapma eylemi ve okuma eyleminin başlaması bir paralellik arz etmektedir. Kahvehaneler artık gazeteleri bulduruyor ve gelen müşteriler bu gazeteleri okuyarak efkâr-ı umumiyyeyi takip edebiliyordu. Kahvehaneye gitmenin diğer bir amacı da artık gazete okuyabilmektir. Bu dönemde kahvehanelerden bazıları şekilsel olarak önemsiz fakat yapısal olarak çok önemli bir değişikliğe uğrayarak kıraathanelere dönüştüler ve daha farklı ve yoğun bir misyon üstlenmiş oldular. Buralarda günlük bütün gazeteleri, mecmuaları, hatta bazı kitapları bulmak mümkündü. Müşteriler bunları elden ele devrederek okurlardı. Bu tür kıraathanelere daha çok kalem sahipleri gelirdi. Bu gibi kıraathaneler aynı zamanda birçok ünlü şair, yazar ve edebiyatçısının müdavimi olduğu yerlerdi. Bu gibi yerlerde eserlerini yazmaya çalışan ve gelecek ilhamı bekleyen birçok yazara da rast gelinebilirdi.²³ Bu kıraathanelerden bazıları önemli gelişmelerin yaşanabildiği yerler olabiliyorlardı. Örneğin Fevziye Kıraathanesi, Jön Türk Rejimi tarafından ordudan atılan subaylar tarafından toplantı yapılmak üzere kullanılmış, Orta Asya'daki Türkler hakkında burada bir konferans verilmiş, 1911 yılında Türk Milliyetçilik akımının öncülerinden Yusuf Akçura yine aynı kıraathanede “Türklerin Medeniyete Yaptıkları Hizmetler” üzerine bir konuşma yapmıştır. Yine yüzyılın sonlarına doğru İstanbul'daki ilk sinema da Fevziye Kıraathanesinde açılmıştır.²⁴

Geçmiş dönemlerin baskıcı politikalarına rağmen siyaset Yeni Osmanlılarla birlikte kahvehanelerde yerini tam anlamıyla almaya başlamıştır. Bu dönemle birlikte hareketlenen Türk siyasî ve fikir hayatının bütün aksülamelleri

²² Helen Desmet Gregoire-Francois Georgeon, Doğu'da Kahve ve Kahvehaneler, s. 70.

²³ Taha Toros, Kahvenin Öyküsü, s. 74-75.

²⁴ Helen Desmet Gregoire-Francois Georgeon, Doğu'da Kahve ve Kahvehaneler, s. 73.

kahvehanelerde alabildiğine görülüyordu. 1876'da Meşrutiyet, Rusya ile olan savaş, Mithat Paşa ve dönemin daha birçok güncel olayı kahvehane sohbetlerinin temel konularını teşkil ediyordu. Siyasî otoriteler ise bu gibi sohbetlerin önünü alabilmek için zaman zaman küçük kısıtlamalara gidebilmişler bundan öte daha etkili bir tedbir olarak hafiyeleri kahvehanelerin müdavimleri haline getirmişlerdir.

Jön Türk ihtilalinin ertesinde özellikle İstanbul'daki kahvehaneler önemli siyasî tartışmaların yapıldığı mekânlar haline gelmişlerdir. Dönemin getirdiği siyasî özgürlük ortamında içilen çayların etrafındaki siyasî sohbet giderek derinleşiyor, kahvehane her geçen gün biraz daha politize olmaya ve siyasal yaşamın vazgeçilmez bir parçası olmaya devam ediyordu. 1908 yaz grevlerinden Bulgaristan'ın bağımsızlığına, Avusturya'nın Bosna Hersek'i işgalinden Avusturya mallarının boykot edilmesine, Osmanlı parlamentosunun toplanmasından Kamil Paşa hükümetine kadar birçok konu konuşulup tartışılıyordu. Siyasî firkaların kurulmasıyla birlikte, her kahvehane neredeyse ayrı bir siyasî görüşün temsil edildiği ve tartışıldığı mekânlar haline gelmeye başladılar.²⁵ Ahrar Fırkası ve İttihat Terakki Fırkası taraftarları arasındaki rekabet ve mücadele kahvehaneleri bu dönemde oldukça hareketli bir siyaset sahnesi haline getiriyordu.²⁶ İttihat ve Terakki'nin rakibi olan Ahrar Fırkasının yayın organı Serbesti bazı kahvehanelerde okunuyor ve tartışılıyordu ve hatta bu gazeteyi okudukları için ihbar edilerek gözaltına alınabiliyorlardı.²⁷ Bu yönüyle değişmeye başlayan Osmanlı toplumunda kahvehaneler, değişimin tam ortasında aktif bir rol üstlenmişler, dönemin siyasal ve sosyal her türlü dinamiğini bünyesinde barındırmışlardır. İttihat Terakki Partisi kahvehaneleri kendi örgütlenme ve propaganda yuvası olarak bu dönemde çok iyi kullanıyor, bazı parti toplantılarını ve kutlamalarını bu mekânlarda gerçekleştiriyordu. Hatta zaman zaman bu çok gizli örgüte üye olan insanların üyelik yeminleri bile bu mekânlarda ettiriliyordu. Türkiye'de Beden Eğitimi alanında büyük hizmetleri olan ve önemli bir İttihatçı olan Selim Sırrı Tarcan'ın üyelik yeminini Sütlüce'de küçük bir kahvehanede yaptığı söylenmektedir.²⁸ İttihat Terakki kendi fikir ve görüşlerini bu gibi mekânlarda yaymaya çalışırken, dönemin siyasî muhalif fikirlerinin propagandasının bu mekânlarda yapılmasına önlemeye çalışmıştır. Özellikle Yusuf Akçura'nın Türkcülük üzerine verdiği konferanslar²⁹ ve Prens Sabahattin'in adem-i merkeziyet ve serbestlik anlayışına dayalı siyasî fikrinin propagandasının yapılmasına engel olunmuştur.³⁰ Bütün bu gelişmelerle birlikte hareketliliği en üst düzeye çıkan kahvehanelerin sayısı, bu itibarla gün geçtikçe artmaya devam etmiş ve sayı artışıyla beraber nitelikleri ve kaliteleri de giderek düşmeye başlamıştır.

Meşrutiyet'ten Cumhuriyete giden yolda, üzerine topladığı bütün tepkilere rağmen kahvehaneler toplumun alt, orta ve üst kesimlerinin cami dışında bir arada toplanabildikleri ve böylelikle toplumsal tabaka farkının ortadan kalktığı yegâne mekânlar olma özelliklerini sürdürmüşlerdir.³¹ Bu işlevi devam ettiren aynı

²⁵ Helen Desmet Gregoire-Francois Georgeon, *Doğu'da Kahve ve Kahvehaneler*, s. 76.

²⁶ Burhan Felek, *Yaşadığımız Günler*, s. 81.

²⁷ BOA. DH. EUM. THR. 9/10.

²⁸ M. Çelebi, "Selim Sırrı Tarcan'ın Jön Türklüğü", *Tarih ve Toplum*, s. 236, s. 13–21.

²⁹ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s. 401.

³⁰ Serdar Öztürk, *Cumhuriyet Döneminde Kahvehane ve İktidar*, s. 81.

³¹ BOA. DH. EUM. VRK 3/109.

zamanda toplumun merkezinde yer almaları hasebiyle de meydana gelen siyasî gelişmelerin ve sosyal çalkantıların da merkezinde bulunmuşlardır. Birinci Dünya Savaşı'nın bitimiyle ortaya çıkan işgaller devresi tam böyle bir ortamda gerçekleşmiştir. İtilaf Devletleri'nin mütareke antlaşmasına paralel olarak gerçekleştirmeye başladığı işgal hareketleri, İstanbul'da ve Anadolu'da halk ve aydınlar arasında büyük tepkilere yol açmış, işgallere karşı koymak için çeşitli şekillerde örgütlenmeler başlamıştır. Ortaya çıktığı günden itibaren Osmanlı sınırları içerisindeki toplumsal örgütlenmelerin meydana geldiği mekânlar olarak da bilinen kahvehaneler, ağır mütareke şartlarına karşı örgütlenmelerin yapıldığı yerler arasında yer almaktadır. 1918–1922 tarihleri arasında bazı kahvehaneler Mustafa Kemal'in önderlik ettiği Milli Mücadele esnasında İstanbul ile Anadolu arasında bir köprü fonksiyonu üstlenmiş, Ankara Hükümeti'nin yasaklanan yayınları bu kahvehanelerde takip edilmiş ve gerekli haber bağı sağlanabilmiştir.³² Bunun yanı sıra Anadolu'daki mücadeleye gerekli mühimmat aktarımı da yine bu kahvehaneler üzerinden yapılabilmektedir.³³ Sağlam, bu örgütlenmeden bahsederken, Ankara'da ilk meclis binasının yanındaki Kuyulu Kahve'den bahseder ve mücadele tarihi boyunca bu kahvenin yürüttüğü gizli haber alma ve bu haberleri gerekli organlara ulaştırma özelliğine vurgu yapar.³⁴ Aynı dönemde kahvehane sahipleri de Milli Mücadele içerisinde aktif olarak fikirselsel destek sağlamıştır. Sivas'ta Mustafa Kemal tarafından çıkarılan İrade-i Milliye gazetesinin yazarlarından biri Belediye Kırathanesinin sahibi Ahmet Turan'dır.³⁵ Tabii ki kahvehaneler bu dönemde Milli Mücadele taraftarlarının olduğu kadar, işgalci güçlerin de ilgi odağı olmuş ve bu güçler tarafından da zaman zaman kullanılmışlardır. Ayrıca İstanbul Hükümeti de kahvehanelerde adamlar bulundurmak suretiyle Milli Mücadele yanlılarını takibata almakta³⁶ ve mütareke şartlarını yerine getirmeye çalışmaktadır. Buna karşılık her iki tarafta zaman zaman kahvehanelere karşı şüpheli yaklaşımlar sergilemişler, tedbirler almaktan çekinmemişlerdir. Özellikle işgal kuvvetleri komutanları bu gibi yerlerde müşterilerin kadın garsonlarla aynı masada oturup içki içmelerini, sohbet etmelerini ve dışarı çıkmalarını yasaklamıştır. Öztürk, bu yasaklamanın amacının muhbir olabilecekleri muhtemel olan kadın garsonların haber elde etmelerini engellemeye yönelik bir hareket olduğunu söyler.³⁷ Ankara Hükümeti tarafından kahvehanelere getirilen sınırlamaların temelinde ise özellikle Ramazan aylarında buralara doluşan ve Milli Mücadeleyi ihmal eden kitlelere engel olma hedefi vardır. Bu dönemde yayınlanan fetvalarla kahvehane müdavimlerinin mübarek aylarda buralarda boş vakit geçireceğine, sürdürülen mücadele için dua etmeleri istenmektedir. Fakat her ne sebeple olursa olsun bu mekânların üzerine, Milli Mücadeleye verilen mevcut halk desteğinin geri çekilmesi ihtimaline karşı çok fazla gidilmemiş bu kritik geçiş aşamasında ve mücadele döneminde kahvehanelerin bazı kusurları görmezden gelinmiş olabilir. Nitekim Cumhuriyet ilan edildikten sonra dahi 1926 yılında Takrir-i Sükûn kanununa paralel olarak Denizli Mebusu Yusuf Başkaya'nın kahvehanelerin kapatılmasına ve yasaklanmasına ilişkin verdiği önerge bu mekânların dinsel içerikli mekânlar olmaması ve hükümet tarafından gerçek bir

³² Serdar Öztürk, Cumhuriyet Döneminde Kahvehane ve İktidar, s. 89.

³³ Mihri Belli, Mihri Belli'nin Anıları, s. 18.

³⁴ S. Sağlam, "Milli Mücadelede Ankara", Türk Yurdu, Ankara Sayısı, s. 82–83.

³⁵ Serdar Öztürk, Cumhuriyet Döneminde Kahvehane ve İktidar, s. 91.

³⁶ A.g.e., s. 94.

³⁷ A.g.e., s. 95.

problem olarak görülmemesi nedeniyle reddedilmiştir.³⁸ Bu önerenin reddedilişinin arkasındaki en önemli unsurlardan biri şüphesiz yapılmaya başlanan inkılâpların hayata geçirilmesi ve toplum tarafından içselleştirilmesinin sağlanmasında kahvehanelere biçilmiş rolle de ilgiliydi. Nitekim inkılâpların yapıldığı süreçte yapılan bazı uygulamalar, kahvehanelerin bu amaca yönelik kullanıldığına kanıt olacak niteliktedir. Harf devriminden hemen sonra kahvehaneler, yeni harflerin öğretilmesi için yapılan örgütlenme faaliyetlerinin içinde yer aldı ve bunun yanında inkılâplar için gerekli alt yapının oluşturulmasına yönelik birçok konferans ve bilgilendirme toplantısına ev sahipliği yaptı. Kahvehane müdavimleri, buralarda açılan okuma yazma kurslarına katıldılar ve okuryazar oldular. Üstlendikleri bu sosyal misyonla inkılâplara yardımcı eleman olarak kullanılan kahvehaneler, bir dönem tamamıyla okuma odasına dönüştürülmek istenmiş fakat bu proje başarıya ulaşmamıştır. Yine özellikle köy kahvehanelerini kıraathane şekline dönüştürme girişimleri de çok yüzeysel kalmış, kahvehanelere konulan birkaç kitap ve mecmuayla mekân sahipleri tarafından şekilsel olarak gerçekleştirilmiştir. Bir dönem Cumhuriyetin kültürel ve sosyal lokomotifleri olarak düşünülen ve açılan Halkevlerinin bir örgütü olarak da telaffuz edilen ve kimi yerde bu amaçla kullanılan kahvehaneler, Halkevlerinin yaptığı her türlü sosyal ve kültürel aktivitelere de ev sahipliği yapmıştır. Buralarda halka yönelik sağlık, eğitim, kültür, rejim, tarım ve köy işleri hakkında bilgilendirme toplantıları gerçekleştirilmiş, sinema gösterileri yapılmıştır.

Bütün bunlarla birlikte kahvehaneler, her dönem olduğu gibi tepkilerin odağında olan kurumlar olarak, Cumhuriyet'in ilk yıllarında da ıslah edilmesi gereken ve çeki düzen verilmesi şart olan kurumlar olarak görülür. Bu kurumların da Osmanlı'dan devir alınan diğer kurumlar gibi köhnemiş olduğu ve Batılılaşma yolunda ilerleyen ve yüzünü tamamıyla batıya dönen Türkiye'de kahvehanelerin de batıdaki hemicinslerine dönüştürülmesi ya da en azından benzetilmesi düşünceleri ve çalışmaları başlatılmıştır. Kahvehanelerin devlet eliyle batılılaştırılması çabaları bu düşüncelerin bir ürünüydü. Bu çalışmalar o zamanki tabiriyle "Kahvehanelerin Asrileştirilmesi" projesi olarak adlandırıldı. Proje kapsamında öncelikle belediyeler aracılığıyla numune teşkil edecek ve belirli standartlara sahip kahvehaneler açılacak ve bu standartlar bütün kahvehanelere yaygınlaştırılacaktı. Buradaki temel amaç yaşanan modernleşme sürecinde, tüm diğer sosyal kurumlar gibi kahvehaneleri de bu değişimin içine sokabilmektir. Projenin maliyetleri dolayısıyla uygulanması dönemin şartları içerisinde oldukça güç görünüyordu. Böyle bir projenin daha da ötesinde kahvehaneleri daha ciddi manada ele alan ve tamamıyla devletleştirilmesini ve böylelikle inkılâpları gerçekleştirme yolunda birer araç olarak kullanılmasını öngören fikirler de kamuoyunda tartışılmıştır. Devlet eliyle yetiştirilen kahveciler sayesinde inkılâp standartlarını ve amaçlarını gerçekleştirebilecek kahvehaneler kurulabilecekti. Devlet kontrolünün her alanda yayılmaya çalışıldığı böyle bir dönemde kahvehaneler gibi önemli bir propaganda ve telkin vasıtalarının ihmal edilmemesi gerekliydi. Bu doğrultuda getirilen yasaklarla, Halkevleri yanında açılan kahvehanelerle, bu mekânlar inkılâplara paralel bir doğrultuda kullanılmaya çalışılmıştır. Bu çalışmalar sayesinde kahvehane sayılarında düşüşler gözlemlendi fakat

³⁸ A.g.e, s. 107.

istenildiği gibi bu kurumlar tam manasıyla devletin güdümüne sokulamadı.³⁹ Cumhuriyet'in daha sonraki yıllarında değişik projelerle gündeme gelen kahvehaneler, bu çabalardan anlaşılacağı üzere içerdđi sosyal potansiyel kuvvetiyle her zaman dikkatleri üzerine çekmeye devam etmiştir.

Kahvehanelerin bütün oluşum ve gelişim döneminden anlaşılacağı üzere bu kurumlar, Osmanlı ve Türkiye toplumunda sivilleşmenin ve sivil toplum örgütlenmelerinin öncülü olabilecek bir niteliğe sahiptir. İktidar sahipleri ve her türlü siyasî ve dinsel otorite, tarihinin her döneminde kahvehaneleri dikkate değer kurumlar olarak algılamış ve çoğu zaman onları siyasal ve ideolojik propagandaların birer merkezi haline getirmişlerdir. Geçirdiği fiziksel ve sosyal değişimle beraber bir anlamda Türk modernleşme tarihi içinde bu değişimin yansımalarının en yoğun yaşandığı mekânlar olma özelliğini korumuşlardır. Türk Modernleşme Tarihi çerçevesinde yaşanan gelişmelerin içeriğini ve topluma yansımalarını fiili olarak görmek isteyen bir kişi, bunu kahvehanelerin oluşum ve değişim sürecine bakarak rahatlıkla görebilir. Her türlü siyasî, sosyal ve fikirsel yeni gelişmenin tartışıldığı ve sohbetlere konu olduğu bu mekânlar bir bakıma Osmanlı'dan Cumhuriyete yaşanan Batılılaşma çabalarının ve değişimin aynası mahiyetindedir.

³⁹ Serdar Öztürk, Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Asri Kahvehaneler, Toplumsal Tarih, Sayı. 126 s. 88-89.

Kaynaklar

Arşiv Belgeleri

- BOA. DH. EUM. THR. 14 /50.
- BOA. DH. EUM. THR. 56/9 lef. 4.
- BOA. DH. EUM. THR. 60/11.
- BOA. DH. EUM. THR. 56/9 lef. 4.
- BOA. DH. EUM. THR. 56/9.
- BOA. DH. EUM. THR. 14/42, lef. 2.
- BOA. DH. EUM. THR. 9/10.
- BOA. DH. EUM. VRK 3/109.
- BOA. DH. EUM. VRK 3/109.

Kitap ve Makaleler

- Aksel, Malik, “Kahve ve Kahvehaneler”, *Türk Folklor Araştırmaları*, Aralık 1964, Sayı:185.
- Belli, Mihri, Mihri Belli'nin Anıları, Milliyet Yayınları, İstanbul, 2000
- Berkes, Niyazi, Türkiye’de Çağdaşlaşma, İstanbul 2003.
- Cohen, Amnon, “Osmanlı Kütüs’üne Kahvehanelerin Girişi: Edebe Aykırı bir Yeniliğin Muteber Hale Gelişi”, *Toplumsal Tarih*, sayı:126.
- Çelebi, M., “Selim Sırrı Tarcan’ın Jön Türklüğü”, *Tarih ve Toplum*, s. 236.
- Felek, Burhan, Yaşadığımız Günler, İstanbul, 1974
- Georgeon, Francois- Gregoire, Helen Desmet, Doğu’da Kahve ve Kahvehaneler, Çeviren: Meltem Atik-Esra Özdoğan, İstanbul 1999.
- Işın, Ekrem, İstanbul’da Gündelik Hayat, İstanbul 2006.
- Öztürk, Serdar, “Cumhuriyet’in İlk Yıllarında Asri Kahvehaneler”, *Toplumsal Tarih*, Sayı: 126.
- Öztürk, Serdar, Cumhuriyet Döneminde Kahvehane ve İktidar, İstanbul 2005.
- Sağlam, S., “Milli Mücadelede Ankara”, *Türk Yurdu*, Ankara Sayısı.
- Saraçgil,A., “Kahvenin İstanbul’a Girişi”, Doğu’da Kahve ve Kahvehaneler, İstanbul 1999.
- Toros, Taha, Kahvenin Öyküsü, İstanbul 1998.
- *Türk Etnografya Dergisi*, “Türkiye’de Kahve ve Kahvehaneler”, Sayı: 5, 1962.
- Üçok, Ahmet Kemal, “Türkiye’de Kahve ve Kahvehaneler”, *Türk Etnografya Dergisi*, Sayı:5, 1962.
- Yaman, Talat Mümtaz, “Türkiye’de Kahve ve Kahvehaneler”, *Karacadağ*, sayı: 53, 1942.